

**Віктор БЕКЛЕНКО,
Микола НЕСПРАВА**
(Дніпропетровськ, Україна)

Археологічні пам'ятки як джерела локальної історії (на прикладі Богородицької фортеці)

Богородицька (Новобогородицька) фортеця, – визначна пам'ятка доби пізнього українського середньовіччя – ранньомодерного часу, розташована на правому березі пониззя р. Самара, неподалік від впадіння останньої у Дніпро. Фортеця, збудована у 1688 р. на місці старовинного козацького містечка Самарь, відомого за грамотою польського короля Стефана Баторія 1576 р. (в редакції універсалу гетьмана Богдана Хмельницького 1655 р.), та її історичний попередник впродовж тривалого часу були об'єктами численних дискусій, які було вичерпано застосуванням комбінованих методів досліджень, здійснених археологами Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара [7; 11].

Дослідження пам'ятки розпочалися після публікації у 2000 р. краєзнавчого нарису дніпропетровських дослідників В.В. Бінкевича й В.Ф. Камеко [3], який міг залишитися ще однією цікавою, але малодозовою студією. Проте у тому ж році старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії археології Подніпров'я Дніпропетровського національного університету (далі ДНУ) В.М. Шалобудов впродовж декількох тижнів провів особисті розвідки на описуваній території, котрі дали значні нумізматичні, сфрагістичні, мілітарні та ставрографічні матеріали, після чого у 2001 р. науковці ДНУ, – З.П. Маріна та В.О. Векленко, – провели перші розкопки на території внутрішньої площі фортеці. Достатньо численні знахідки спонукали подовження розвідок і досліджень.

У 2002 р. розвідки з шурфуванням охопили більшу частину лісопаркової смуги, котра вкриває територію пам'ятки, завдяки чому В.М. Шалобудовим, З.П. Маріною й В.О. Векленком відкрито і досліджено землянку кінця XVII ст., а також отримано численні свідчення присутності матеріалів черняхівської археологічної культури [19; 20].

Впродовж 2003 – 2004 рр. тривали археологічні розвідки із постійним застосуванням металодетектора; наслідком їх стали не тільки численні публікації здобутих археологічних матеріалів, а й початок історіографічних та джерелознавчих пошуків з метою доведення генетичних зв'язків досліджуваної пам'ятки з історичними топонімами нижнього Присамар'я – козацьким містом (містечком) Самарь і російською Богородицькою фортецею. Досліджувалися і співставлялися праці Д.І. Яворницького й архієпископа Феодосія (Макаревського), козацькі літописи та наративні джерела, картографічні матеріали тощо. Крім того, було здійснено підводні дослідження та аерофотозйомка з мотопараплану.

З 2005 р. археологічні дослідження набули стаціонарного характеру під керівництвом і за особистою участю проф. І.Ф. Ковальнової; вони охопили територію як внутрішньої площі фортеці, так і її посаду. Їх наслідком стало відкриття та дослідження жител і господарчих приміщень XVIII ст., шинка XVII ст., трьох некрополів та місцезрозташування Святопокровської церкви. Археологічні та історіографічні матеріали введені до наукового обігу не лише у більш ніж п'ятдесяти публікаціях, а й у виданні «Каталогу старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці» [17]. Останні три роки процес дослідження проходить у плідній співпраці з Інститутом суспільних досліджень (м. Дніпропетровськ).

Проведені багаторічні дослідження дали численний матеріал як у вигляді репрезентативних комплексах знахідок, так і в зафіксованих, досліджених, описаних і опублікованих нерухомих об'єктах; але без синтетичних методів вивчення всі ці знахідки можуть вважатися лише мовчазними свідками минулих віків. При комплексному підході отримуємо зовсім іншу ситуацію. Зокрема, торговельні пломби повідомляють про товарообіг у нижньому Присамар'ї у першій половині XVI ст. [14; 15]; нумізматичні знахідки не тільки дають можливість пов'язати заснування Самарі з припиненням життєдіяльності на поселенні доби Київської-Литовської Русі наприкінці XIV – початку XV ст. [4; 23], котре знаходилось на лівому березі р. Самара на Ігреньському півострові, а й свідчать про залюдненість пам'ятки і по виведенні з фортеці російських військ за умовами Прутського миру. Особисті й адміністративні печатки підтверджують присутність представників української старшини і європейців у Богородицькій фортеці – Старосамарському ретраншементі та існування тут митниці на початку XVIII ст. [13; 16], та дають підстави для спроби реконструкції форми та плану укріплень козацької Самарі [12]. Ставрографічні надбання дозволили зробити попередні висновки

про етнічний склад перших гарнізонів фортеці та населення посаду наприкінці XVII ст., про присутність тут у другій половині XVIII ст. вихідців з Полтавського полку та запорожців [8; 9]. Не менше значення мають і керамічні, гутні, мілітарні та інші комплекси знахідок, які загальним масивом підтверджують аутентичність грамоти Стефана Баторія та слугують непересічним аргументом у питанні передаткування заснування Дніпропетровська.

Але, попри все вищенаведене, інтерпретація отриманих матеріалів постійно долає комплекси проблем, передусім джерелознавчого характеру: якщо час Старої Самари (1730-ті рр. – кінець XVIII ст.) в достатній мірі представлений документами Архіву Коша Нової Запорозької Січі, Генеральної Військової Канцелярії та інших установ, то період XVII ст. висвітлений набагато гірше. Інформація стосовно козацької Самарі носить легендарний характер, тоді як час заснування Богородицької фортеці представлений низкою документів, зібраних Д.І. Яворницьким в «Істочниках к истории запорожского казачества», частина з яких перевидана у 2008 р. [24]. Проте в світлі існуючої джерельної бази виникають питання про залюдненість досліджуваної території напередодні заснування російського укріплення.

Під час історіографічних розвідок виникає потреба рознесення по місцевості значної кількості топонімів, котрі, за традицією, започаткованою Д.І. Яворницьким, значною кількістю дослідників прив'язуються до одного місця без належної на те аргументації [11, с. 190–192]. Недосконалість картографічних матеріалів та відсутність докладних описів призводять до того, що тільки за допомогою археологічних досліджень можна з'ясувати належність того чи іншого плану фортеці до реально існуючої картини або до попереднього проекту. Прикладом подібної ситуації є «План ретраншементу навколо Новобогородицької фортеці, збудованого в 1736 році» [21] та «План Старої Самарі 1747 р.», опублікований у 3 т. Архіву Коша Нової Запорозької Січі [1, с. 19, 26]. Справа ускладнюється тим, що на підставі опису Богородицької фортеці, повідомлення про зміни в обрисах фортеці [21, с. 64] та вищезазначених планів О. Харланом здійснено талановиту реконструкцію (*рис. 1*) зовнішнього вигляду Богородицької фортеці кінця XVII ст. [21, с.57], що є дуже важливим з точки зору наочності, але недоказовим з точки зору репрезентаційності. У питанні розміщення топонімів карта України М. Зойтера, опублікована у 1739 – 1740 рр. А. Вінделем [5], котра є достатньо близькою реплікою роботи Я. Брюса і Г. Фон Менгдена, суперечить аналогічній карті «*Theatrum belli Russorum Victoriis illustratum*

*Рис. 1. Загальний вигляд Богородицького міста наприкінці XVII ст.
Малюнок-реконструкція О. Харлана*

five Nova et accurata Turcicarum et Tartaricum Provinciarum intra fluvios» цього часу і цих же авторів [25].

До іншого кола проблеми належать питання інтерпретації здобутих археологічних матеріалів, зокрема натільних хрестів (рис. 2).

Ставрографічне зібрання з території м. Самарі – Богородицької фортеці нараховує понад 120 примірників, з яких тільки близько 1/3 – повністю збережені вироби. Близько половини всіх тільників атрибутовано серединою – другою половиною XVII ст. (рис. 2.4) і віднесено до перших російських залог фортеці. Але крім частини хрестів, що беззаперечно відносяться до XVIII ст. і мають російське (рис. 2.5) чи українське (рис. 2.2) походження, існують ще й інші категорії.

Зокрема це стосується так званих «барочних хрестів» (рис. 2.1), які складають близько 10 % знахідок даного класу і відносяться російськими дослідниками до речей старовірського вжитку [2; 18]. Але, як неодноразово наголошувалося [6], старовірів на території Богородицької фортеці не було ніколи, а барочність обрисів не підлягає сумнівам, що дало нам підстави для інтерпретації їх як виробів українського походження межі XVII – XVIII ст. та припустити належність населенню посаду.

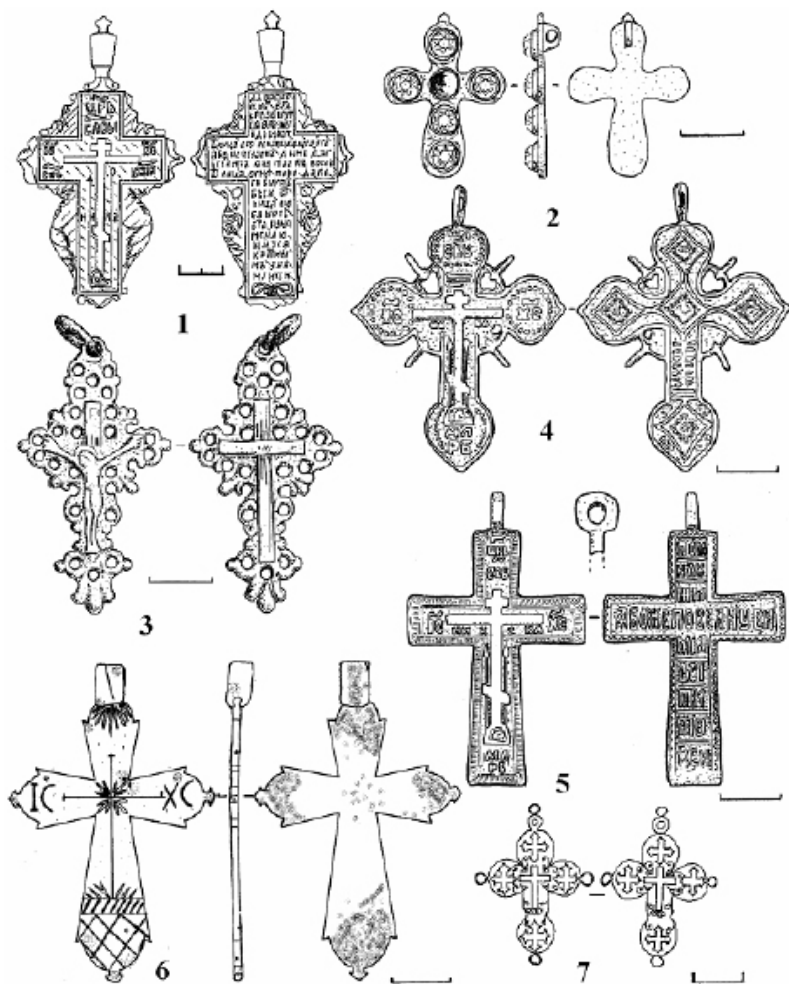

Рис. 2. Натільні хрести з території Богородицької фортеці

Не менш дискусійним є хронологічна і конфесійна інтерпретація невеликої групи тільників, котрі раніше були віднесено до православних хрестів закордонного походження XVIII ст. [10] (рис. 2.7). Проте отримані нещодавно дані [22] та повідомлення відомого російського

збирача М.І. Геллерштейна вимагають перегляду попередньої інтерпретації, оскільки на території європейської частини Російської Федерації подібні знахідки походять з культурного шару із польськими монетами початку XVII ст.

Але якщо у випадках, коли натільні хрести Самарі – Богородицької фортеці мають достатні аналогії у закритих чи відкритих комплексах або поодиноких знахідках з території сучасних України й Росії, ми можемо аргументовано дискутувати щодо датування або первинного ареалу побутування подібних предметів, то для унікальних речей виникають певні складнощі. Передусім це стосується тільників, вирізаних із металевої платівки, зображення на котрих виконане ручним гравіюванням (рис. 2.6). Такі хрести, на сьогодні, зафіксовані виключно у Присамар'ї [8; 9; 17, с.38, рис.13.9-10, *табл. 8*] і не мають тотожних на суміжних територіях. На підставі аналогій у подібному хресті «Із запорозьких поховань», що зберігається у фондах Державного історичного музею ім. Д.І. Яворницького, та козацькій запорозькій надмогильній пластиці ми атрибуємо їх виробами запорозького побутування другої половини XVIII ст.

Усе вище наведене є лише частиною проблем інтерпретації, що постають перед дослідниками. Безсумнівно, що значною мірою вони можуть бути вирішеними через створення єдиного пам'яткоохоронного комплексу на базі пам'ятки, котрий об'єднуватиме постійнодіючу археологічну експедицію, історико-археологічний музей з краєзнавчими, фольклорними, туристичними та науковими підрозділами.

Створення подібного комплексу вирішить також і питання популяризації об'єкту як джерела локальної історії, оскільки досвід проведення виставок археологічних знахідок з м. Самарі – Богородицької фортеці доводить невщухаючий інтерес громадськості до давньої історії рідно краю. Але тимчасовість виставок в приміщеннях інших музеїв вимагає постійної присутності авторів досліджень, оскільки штатні екскурсоводи не в змозі емоційно й інформаційно передати ефект присутності під час дослідження, сенсові навантаження здобутих артефактів. Крім того, популяризація отриманих матеріалів і даних через засоби масової інформації, з одного боку може спотворюватися непрофесійністю журналістів, а з іншого – привертатиме надмірну увагу «чорних археологів», оскільки, як і більшість подібних об'єктів, пам'ятка охороняється виключно законом ...

Джерела та література

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734 – 1775 рр. Т. 3. – К., 2003. – 951 с.
2. *Берестецкая Т.В.* О некоторых проблемах изучения «Выговского» литья // Художественный металл России: Материалы конференции памяти Г.Н. Бочарова. – М., 2001. – С. 183 – 200.
3. *Бинкевич В.В., Камеко В.Ф.* Городок старинный запорожский Самарь с перевозом. – Дніпропетровськ, 2000. – 156 с.
4. *Бинкевич В.В., Камеко В.Ф.* «...Град ім'ям Пресічень». Краєзнавчі нариси про пам'ятки Надпоріжжя. – Дніпропетровськ, 2008. – 343 с.
5. *Векленко В.О.* Аналіз картографічних матеріалів до історичних топонімів Нижнього Посамар'я // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: [Зб. наук. праць]. Вип. 3. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 206 – 219.
6. *Векленко В.О.* До питання про походження барочних хрестів кінця XVII – XVIII ст. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. ст.]. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 230 – 240.
7. *Векленко В.О.* До уточнення місцезнаходження містечка Самара (Стара Самара) та Богородицької та Новосергіївської фортеці // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [Зб. наук. праць]. Вип. 2. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 241 – 247.
8. *Векленко В.О.* Знахідки натільних хрестів з території Богородицької фортеці та її посаду у 2007 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: [зб. наук. статей]. – К., 2008. – Вип. 17. – С. 45 – 51.
9. *Векленко В.О.* Знахідки українських натільних хрестів Середньому і Нижньому Присамар'ї // Січеславський альманах 6 [Зб. наук. праць]. – Дніпропетровськ, 2008. – Вип. 3. – С. 87 – 94.
10. *Векленко В.О.* Колекція натільних хрестів з території Богородицької фортеці // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 135 – 150.
11. *Векленко В.О., Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М.* Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці // Український археографічний щорічник: Вип. 8/9. – Київ – Нью-Йорк, 2004. – С. 190 – 221.
12. *Камеко В.Ф., Бинкевич В.В., Шалобудов В.М.* До часу виникнення та місця знаходження містечка Самарь // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 36 – 44.
13. *Ковалева І.Ф., Шалобудов В.Н.* Печати, найденные в Богородицкой крепости и ее округе // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 2003. – С.44 – 50.

Віктор ВЕКЛЕНКО, Микола НЕСПРАВА. Археологічні пам'ятки ...

14. *Ковальова І.Ф.* Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава. – 2002'2, 2003'1. – С.187 – 190.

15. *Ковальова І.Ф.* Свідчення польської торгівлі з Присамар'я // Україна і Польща у світовій історії: політика, економіка, культура: [Матер. міжнар. наук. конф.]. – Острог, 2003. – С. 7 – 9.

16. *Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М.* Нові знахідки особистих печаток з Богородицької фортеці // Історія і Культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. – Вип. 2. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 17 – 23.

17. *Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М., Векленко В.О.* Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. Науково-довідкове видання. – Дніпропетровськ, 2007. – 108 с.

18. *Куколевская О.С.* Медное художественное литье Красносельской волости Костромской губернии конца XIX – первой четверти XX в. // Русское медное литье: [Сб. ст.]. Вып.1. – М., 1993. – С. 71 – 75.

19. *Маріна З.П.* Археологічні дослідження Богородицької фортеці // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 31 – 36.

20. *Маріна З.П.* Нові дослідження археологічних пам'яток у пониззі Самари // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 14. – К., 2005. – С. 55 – 60.

21. *Репан О., Старостін В., Харлан О.* Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI – XVIII століть в історії Дніпропетровська. – Дніпропетровськ, 2008. – 268 с.

22. *Суров М. В.* Вологодчина. Неизведанная давность. – Вологда, 2002.

23. *Шалобудов В.М.* Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я // Вісник Дніпропетровського університету, 2007, №6. – Вип. 15. – С. 214 – 226.

24. *Яворницький Д.І.* Твори : У 20 т. – К.–Запоріжжя, 2008. – Т. 3, кн. 1. – 495 с.

25. <http://www.gelos.ru/month/aug2008season/bigimages/nf863-4.jpg>

**Віктор Векленко, Микола Несправа (Дніпропетровськ, Україна)
Археологічні пам'ятки як джерела локальної історії (на прикладі
Богородицької фортеці)**

Розглядаються історія відкриття та досліджень археологами Дніпропетровського національного університету старовинного козацького містечка Самари – Богородицької фортеці – визначної пам'ятки доби пізнього українського середньовіччя – ранньомодерного часу, питання комбінування

методів дослідження, проблем інтерпретації здобутих археологічних комплексів та джерелознавчих матеріалів, а також пошуки способів їх широкої популяризації.

Ключові слова: археологія, Богородицька фортеця, Самарь, джерело, локальна історія, натільний хрест, методи дослідження, популяризація

Виктор Векленко, Николай Несправа (*Днепропетровск, Украина*)
Археологические памятники как источники локальной истории (на примере Богородицкой крепости)

Рассматриваются история открытия и исследований археологами Днепропетровского национального университета старинного казацкого местечка Самарь – Богородицкой крепости – выдающегося памятника периода позднего украинского средневековья – раннего нового времени, вопросы комбинирования методов исследования, проблемы интерпретации полученных археологических комплексов и источниковедческих материалов, а также поиски способов их широкой популяризации.

Ключевые слова: археология, Богородицкая крепость, Самарь, источник, локальная история, нательный крест, методы исследования, популяризация

Victor Veklenko, Mykola Nesprava (*Dnipropetrovsk, Ukraine*)
Archaeological monuments as sources of local history Unon the right (on the example of Bohorodytska fortress)

The history of discovery and archaeologists research of the DNU of old cossack town Samar – Bohorodytska fortresses – an outstanding monument of the period of the late Ukrainian Middle Ages – early modern time, problems of a combination of methods of research, a task of interpretation of the received archaeological complexes and sources materials, and also searches of ways of their wide popularization are considered.

Keywords: archaeology, Bohorodytska Fortress, Samar, a source, local history, a worn next the skin cross, methods of research, popularization